

De papieren cartouches, pharmacie-kennis op rijm?

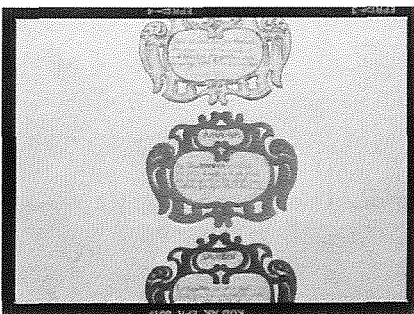
E. Vanden Berghe

Lezing gehouden tijdens het congres te Antwerpen op 25 september 2010

De zusters van het Sint-Janshospitaal hebben eeuwen in de apotheek gewerkt van het Sint-Janshospitaal. Vanaf het ontstaan ervan in 1645 tot in de jaren 50 van de twintigste eeuw. Zij maakten de medicinale hospitaalapotheek voor de werden in de grote zaal.

Ondanks hun zware dagtaak maakten voor – wat men huisvlijt zou kunnen noemen - Deze laatste werden in de 18de geschreven en haar Net als de cartouches zijn ze Maar terwijl de feestelijke

opgevat, lijken de ruim zestig papieren cartouches een nobeler doel te dienen: ze beschrijven de bestanddelen die in de apotheek in bereidingen werden gebruikt zoals hun medicinale eigenschappen, de bereidingswijze, de manier van oogsten of de plaats van herkomst.

blijkt dat de zusters ook tijd misschien wat neerbuigend de cartouches en meeliederden. en 19de eeuw voor de overste aangeboden op de eerste mei. ook op rijm en handgeschreven. meigezangen eerder luchtig zijn

Deze 65 kunstig uitgesneden papieren etiketten uit de 18de eeuw doen sterk denken aan de cartouches op de apothekerspotten, vandaar ook de benaming 'cartouche'. Ze meten ongeveer 17cm op 18cm en bestaan uit twee delen: het versierde kader enerzijds, het witte papier met de Latijnse benaming en het vierregelig vers anderzijds. Dit opschrift werd dan achter het kader met twee uitsparingen gekleefd. Het kader bestaat soms uit gekleurd papier, maar is meestal beschilderd in rood, groen, geel en blauw of een combinatie van twee kleuren. Over een paar werden glimmende snippers gestrooid.

Op het eerste zicht bevatten de cartouches een samenraapsel van feitelijkheden, maar als je ze aandachtiger leest is er wel iets van een systeem te vinden. Zo worden vooral zaken beschreven die uiterlijk waarneembaar zijn en waarbij dus geen achtergrondkennis noodzakelijk is.

Het gaat om eigenschappen die de zusters konden zien, ruiken en proeven zoals uitzicht, geur en smaak. Maar liefst 29 maal komen woorden zoals soet, koud, heet en bitter voor, wat erop kan wijzen dat de zusters-apothecaressen de flora in handen hadden en eraan roken of zelfs ervan proefden. Er wordt op basis van de zintuigen ook vergeleken met andere - voor hen – gelijkaardige planten en kruiden. *Scordium* (waterloock) ruikt naar look, en *stoechas* geurt naar roosmarijn en violet.

Ook kleuren worden dikwijls vermeld, ongeveer 22 keer. Wit komt het meest voor, gevolgd door zwart, maar ook groen, blanck, bruynste rood, geel, peersch en purper worden gebruikt.

Op bepaalde etiketten vermeldden de zusters het uitzicht van het bestanddeel. Een wortel is 'lanck en din', de *Piper nigrum* is 'gherimpelt' en de *zinziber* moet 'knobeligh' zijn. In deze plastische beschrijvingen komen ook kleurrijke woorden zoals 'wormachtigh', 'hoeckig', en 'lanckwerpig' voor.

Hierbij horen ook de beschrijvingen van het bestanddeel en meer bepaald het deel dat ze gebruikten in hun bereidingen. Zo komen 'sap' en 'saet' elk vier maal voor, maar ook varianten van de woorden blommekens, boom, vrughten, schorsse en kruydt worden gebruikt.

Verder worden ook aanwijzingen gegeven voor het oogsten en bereiden van de flora. Deze raadgevingen zijn zeer praktisch. *Cardamoom* is bijvoorbeeld 'taey om kweken' en bij *Rosa Rubra* moet men "t wit afghesneden sijn" voor het gebruik.

Opvallend is ook de aandacht voor de herkomst van de bestanddelen. Heel wat van die simplicia zijn immers afkomstig uit verre exotische oorden wat waarschijnlijk tot de verbeelding sprak. Met zorg werden die vreemd klinkende namen van plaatsen duizenden kilometers verwijderd van het Brugse hospitaal neergepend. Het Moluuksche eylandt uyt den oost, Ceylon, Syrie, Indiaenschen deel der weerelts en het Greetschen Koninkrijk zijn er enkele voorbeelden van. Eenmaal wordt verwezen naar een plaats dicht bij huis, de Damsche Vaart, amper een paar kilometer verwijderd van het hospitaaldomein. Zo dicht dan men wel zou kunnen denken dat de zusters ze misschien zelf plukten langs de waterkant.

Hoewel in de bovenste uitsparing steeds netjes de Latijnse benaming – niet altijd even correct geschreven - wordt vermeld, wordt die 44 maal vertaald naar het Nederlands of Vlaams. *Mel* wordt bijvoorbeeld 'honigh' en *scordium* wordt 'waterloock'. Andere vertalingen zijn waterlis, speerkruyt, rooseboom, safferaen en soet-hout. Misschien waren niet alle zusters even vertrouwd met het Latijn en werd voor alle zekerheid ook de lokale benaming hieraan toegevoegd? Het feit dat men de flora in het Latijn benoemde wijst er wel op dat ze streefden naar een professionele en integere benadering van hun beroep als apothecaresse.

Terwijl de meeste zaken heel concreet worden beschreven blijven ze over de medicinale eigenschappen eerder vaag. Waarschijnlijk had dit ook te maken met het ontbreken van diepgaande kennis over de werking van de bestanddelen. *Piper album* is 'voor den troost', *scordium* heeft een 'wondere werkyng' en *storaxis* iets 'waervan de mens schier geleeft'.

Maar waarvoor dienden deze kunstige etiketten? Farmaciehistoricus L.J. Vandewiele is van mening dat deze werden uitgesteld bij de bereiding van het panacee Theriak. Eén van de meer uitgebreide versies van Theriak bestond uit een zestigtal ingrediënten, dus dat zou kunnen kloppen. In de collectie van het OCMW Sint-Janshospitaal worden nog een aantal recepten van Theriak bewaard uit de 17de en 18de eeuw. De Biekorf – de stedelijke bibliotheek – bewaart bovendien de Brugse Pharmacopee uit de 1697 waarin ook een recept staat. Bij vergelijking komen twee derden van de ingrediënten overeen zoals we ze terugvinden op de cartouches, al verschillen de hoeveelheden wel. Waarschijnlijk werden ze wel hiervoor gebruikt, maar ik vermoed dat er misschien nog een reden is. Het feit dat er tijd werd uitgetrokken om ze zo kunstig te versieren en erover nagedacht werd om alles op rijm te zetten en de feiten vereenvoudigden, zou kunnen wijzen dat ze als een soort geheugensteuntje dienden. Ook worden bepaalde medicinale eigenschappen apart vermeld, wat zou kunnen wijzen dat zij niet alleen als bestanddeel van Theriak werden beschouwd maar ook in andere verwerkingen werden toegepast.

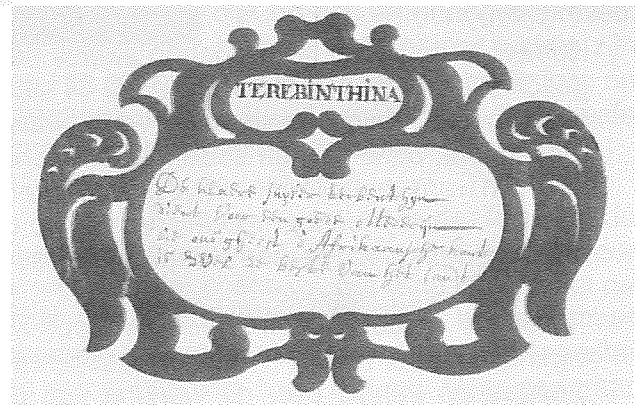
Hoe het ook zij, het blijven nog steeds ontoerende staaltjes van huisvlijt die tot op vandaag niet konden teruggevonden worden in andere farmaceutische collecties.

Evelien Vanden Berghe
Adjunct-conservator Memling in Sint-Jan Hospitaalmuseum

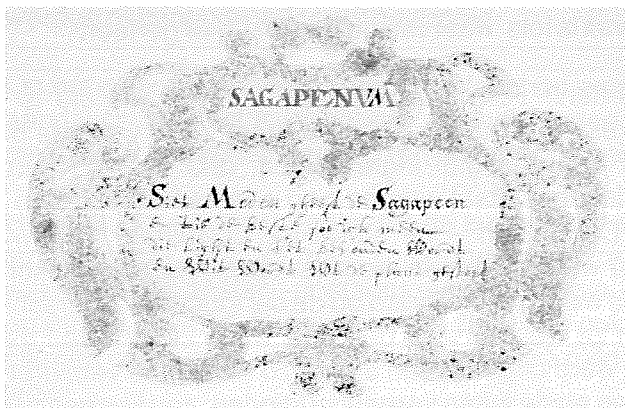

Calamus Aromaticus
 Dees wortel van het waterlis
 seer aanghenaeme reucke is
 oock bovendien seer heet van saet
 en groeyt veel in den Damsche vaart

Terebinthina
 De klaere suiver van terbenthijn
 dient voor een goede medicijn
 die ons gheeft d'afrikaensche kant
 is wel de beste van het landt

Sagapenum
 Siet meden gheeft de sagapeen
 En 't is de beste soo ick meen
 die light en vet bevonden wordt
 en wit wordt uit de plant gestort

Mel
 Al die dit deel komt aen te sien
 het is den honingh van de bijen
 die welriekckt suyver is en soet
 en spaignen oversendt is goet

